

Afaq Əsədova

**AVROPA
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI VƏ
AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ**

Bakı — 2 0 0 6

Elmi redaktor: **Samil Salmanov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **İsa Həbibbəyli**
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

* 8(01)
290

Vaqif Arzumanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

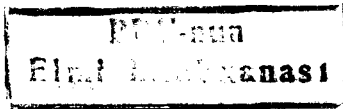
Cəlil Nağıyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Əsədova A.İ. **Avropa ədəbiyyatşünaslığı və Azərbaycan
ədəbi-nəzəri fikri.** Bakı, "Elm", 2006, 274 səh.
ISBN 5-8066 - 1327-5

Kitab Avropa ədəbiyyatşünaslığının ədəbi-mədəni genezisi, ayrı-ayrı bölgələr üzrə inkişaf dinamikası, müxtəlif metodoloji istiqamətlərin yaranması və ədəbi-estetik xarakteri, Azərbaycanda müasir ədəbiyyatşünaslığın təşəkkül tapmasında bu ədəbi, fəlsəfi-estetik istiqamətlərin təsiri və qarşılıqlı təsir problemlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Kitabda Avropa ədəbiyyatşünaslığında uzun müddət aparıcı mövqə tutmuş Aristotelin poetik təliminin və maarifçi klassisizmin hökmranlığına son qoymuş romantizmin və yeni ədəbi meyarlar sistemini yaratmış realizmin ədəbi estetikası və fəlsəfi əsasları Almaniya, İngiltərə və Fransa ədəbiyyatşünaslıqlarında ayrı-ayrılıqda öyrənilmiş, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-mifoloji, subyektiv-idealist, bədii-bioqrafik, mədəni-tarixi, mənəvi-tarixi, estopsixoloji metodlar, subyektiv pozitivizm, estetizm və impressionizm kimi bədii fikir haqqında cərəyanlar, ideya və baxışlar təhlil edilmiş, çoxçalarlı, mürekkəb ədəbi mühitin real mənzərəsi yaradılmışdır.

Ə $\frac{4603000000}{655(07) - 2006}$

© Afaq Əsədova, 2006

ÖN SÖZ

*A*vropa ədəbiyyatşünaslığının iki yüz ilə yaxın tarixi mövcuddur. Ümumiyyətlə, dünya xalqlarının ədəbiyyatşünaslığının formalaşmasında və inkişafında Avropa xalqları ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslarının xidmətləri, rolu böyükdür.

Avropa ədəbiyyatşünaslığının keçdiyi uzun və səmərəli yol tədricən onun zənginləşməsi və Qərb-Şərq kontekstində digər xalqların da ədəbiyyatşünaslıq sahəsində uğurlar qazanması ilə nəticələnmişdir.

Avropa ədəbiyyatşünaslığının ədəbi-mədəni genezisi, ədəbi-nəzəri tarixin tipoloji təhlili, bu ədəbiyyatşünaslıqda yaranan ilk metodoloji istiqamətlər bir sıra xalqların milli ədəbiyyatşünaslığının yaranması və ya formalaşması istiqamətində bəzən örnək, bəzən əməli təcrübə məktəbi rolunu oynamışdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslığımızda son illərdə müşahidə edilən meyllərdən biri onun yalnız milli ədəbi-nəzəri fikrin problemlərini öyrənməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda xarici ədəbi-nəzəri mövzulara və problemlərə də maraq göstərməsidir. Bizcə, bu, milli müstəqillik ideyasının və təfəkkürünün ədəbi-nəzəri fikrimizə təsirinin getdikcə dərinləşməsinin əlamətidir ki, bunu bütövlükdə müsbət bir meyil hesab edərək daha da inkişaf etməsinə çalışmaq lazımdır. Əvvələn, ona görə ki, bütün XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsi bu sahədəki ən mühüm nəzəri-metodoloji təcrübələri mənimsəyərək formalaşmışdır; ikincisi, müasir milli ədəbi-tarixi problemlərin özü dünya ədəbi-estetik nəzəriyyələrini və təlimlərini müstəqil şəkildə

öyrənməyi zəruriləşdirmişdir və bunu yeni bir elmi vəzifə olaraq ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısına irəli sürməkdədir. Təqdim edilən monoqrafiya da ilk növbədə öz mövzusunun bu istiqaməti etibarilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqat işinin əsas məqsədi XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi, bu istiqamət və təmayüllərin Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri ilə əlaqələrinin, bağlılıqlarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu səbəbdən monoqrafiyada ilk növbədə XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının, daha doğrusu, konkret olaraq alman, ingilis və fransız ədəbiyyatşünaslığının metodoloji istiqamətlərinin əsas formaları öyrənilir. XIX əsrin ikinci yarısında Avropada ədəbi-tənqidi fikir və fəlsəfi-estetik prinsiplərə münasibət müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, həm də Avropa ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinə söykənməklə təşəkkül tapan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilkin uğurları araşdırılaraq Avropa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin bəzi qaynaqları müəyyənləşdirilir və onlar elmi-nəzəri aspektdə müqayisəli şəkildə götürülərək təhlil edilir.

XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətləri, fəlsəfi-estetik mahiyyəti indiyə qədər ədəbiyyatşünas alimlərimiz tərəfindən çox az öyrənilmişdir. Ayrı-ayrı Avropa ədəbiyyatşünasları haqqında bəzi məqalə və yazılar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, mövcud monoqrafiya bu sahədə ilk sanballı və əsaslı araşdırmadır.

Monoqrafiyada XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətləri çox dərin və əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. Belə ki, müəllif XIX əsrdə Avropa ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyə və metodologiyanın təkamül dinamikasını izləməyə, Avropa ədəbi-mədəni genezisi prosesini müəyyənləşdirməyə, XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin ilk metodoloji istiqamətlərini ayırd etməyə, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-mifoloji, subyektiv-idealist metodların baniləri və davamçıları barədə məlumatlar verməyə, bədii-bioqrafik metodun və mədəni-tarixi istiqamətin fəlsəfi-estetik xarakteristikasını təhlil etməyə, XIX əsrin ikinci yarısında Avropada ədəbi tənqid, fikir və fəlsəfi-estetik prinsiplərə münasibəti aydınlaşdırmağa, XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas metodlarını təhlil etməyə çalışmışdır.

Bunlarla yanaşı, müəllif həm də müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin təşəkkülü və inkişafı üçün Avropanın bədii-nəzəri və ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edir, ümumtürk-Azərbaycan bədii fikir tarixi ilə Avropanın ədəbi məktəblə-

rinin qarşılıqlı bəhrələnməsi prosesini izləməyə çalışır.

Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I fəsil "XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığı: nəzəriyyə və metodologiyanın təkamül dinamikası" adlanır. Burada üç yarımfəsil və hər yarımfəsilə daxil olan müxtəlif bölmələrdə Avropa ədəbiyyatşünaslığının təkamül tarixi, ədəbi-mədəni genezisi, ayrı-ayrı bölgələr üzrə inkişaf dinamikası, müxtəlif metodoloji istiqamətlərin yaranması və ədəbi-estetik xarakteri araşdırılır, bütövlükdə Avropa ədəbiyyatşünaslığının XIX əsrin I yarısındakı ümumi mənzərəsi şərh edilir. I fəsildə ilk növbədə Avropa ədəbiyyatşünaslığının formalaşması prosesinin ardıcılığı izlənilmiş, XIX əsrə qədərki dövrlərin ədəbi-nəzəri fikrinin inkişaf tempinə qısaca nəzər salınmışdır. XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığı nəzəriyyəsinin əsas müddəalarının tamamlanması və sistemləşməsi I fəsildə həm müxtəlif Avropa ölkələrində təşəkkül və inkişaf müxtəlifliyi, həm də onlar arasındakı tipoloji uyğunluqların meydana çıxarılması kontekstində araşdırılmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda uzun müddət aparıcı mövqe tutan Aristotelin poetik təlimi və maarifçi klassisizmin hökmrənliyinə son qoyan romantizmin ədəbi estetikası, eləcə də fəlsəfi əsasları Almaniya, İngiltərə, Fransa ədəbiyyatşünaslığında ayrı-ayrılıqda öyrənilmiş, sonra isə ümumi cəhətlərin tipoloji xarakteri ön plana çəkilmişdir. I fəsildə Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas metodoloji istiqamətləri olan müqayisli-tarixi, müqayisəli-mifoloji, subyektiv-idealist, eləcə də bədii-bioqrafik metod geniş şəkildə öz elmi araşdırmasını tapmış, bir sıra ədəbiyyatşünasların ədəbi-nəzəri və estetik konsepsiyaları tədqiqata cəlb edilmişdir.

II fəsil XIX əsrin ikinci yarısında Avropada ədəbi tənqidi fikir və fəlsəfi-estetik prinsiplərə münasibət və eyni zamanda, Azərbaycanda müasir ədəbiyyatşünaslığın təşəkkülü problemlərinə həsr olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatşünaslığı əsrin ikinci yarısında da öz inkişaf tempini davam etdirir, ədəbi-tənqidi və estetik fikir, təhlil metodları yeniləşirdi ki, bütün bu məsələlər monoqrafiyanın II fəsilində öz elmi həllinə nail olmuşdur. Estopsixoloji tənqidi metodun araşdırılması, eləcə də bir sıra fəlsəfi-estetik istiqamətlərin şərhinə və E.Henneken, A.Ben, Q.Fehner, T.Lips, E.Renan, V.Diltey, G.Zimmel, R.Unger və digər ədəbiyyatşünas və estetiklərin görüşlərinin tədqiqi də II fəsilin mühüm cəhətlərindəndir.

II fəsildə Avropa ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülünə təsiri problemi də ayrıca yarımfəsildə araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müəllif ədəbi əlaqələri dünya ədəbiyyatının dinamik təkamülünün ən başlıca qanunauyğunluqlarından biri hesab edərək müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin təşəkkülündə Avropa ədəbiyyatşünaslığının əhəmiyyətinə diqqət cəlb edir. Tarixən Şərq ədəbiyyatı kontekstində Azərbaycan bədii düşüncəsinin də Qərb bədii-estetik fikrinə təsirini vurğulayan müəllif XIX əsrdən etibarən Avropa ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif nəzəri istiqamətlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirini tədqiq edir.

Araşdırma zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

Rus və ingilis dillərində verilmiş "Xülasə" monoqrafiyanın mövzusu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Bütövlükdə monoqrafiyanın yüksək nəzəri səviyyəsi, zəngin faktları, müəllif mövqeyi onun geniş oxucu kütləsi qazanacağına əminlik yaradır.

Şamil Salmanov,
filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

***D**ünya ədəbiyyatı dünyadakı - böyük olsun, ya kiçik - ədəbi sistemlərin məcmusudur. Ədəbiyyat haqqında elm də, geniş mənada, dünyanın ədəbi-bədii tarixinin proses və dinamikada izlənilməsini, müxtəlif nəzəri konsepsiyaların mahiyyətinə, yaranma səbəblərinə, qanunauyğunluqlarına bələd olmağı əhəmiyyətli məsələlər sırasına daxil edir.*

Hər bir xalqın ədəbiyyatının, bədii fikrinin inkişafında ədəbiyyatşünaslığın müstəsna rolu olduğu məlumdur. Bunun başlıca səbəbi odur ki, “bu, sözun həqiqi və geniş mənasında, ədəbiyyatın özünüdərkidir, ədəbiyyatın varlığının və vəzifəsinin idraktır. Milli ədəbiyyatın yolunu və təcrübəsini öyrənmək və ümumiləşdirməklə, xalqın qabaqcıl ideallarının bu ədəbiyyatda necə əks olunmasını izah və təyin etməklə ədəbiyyatşünaslıq öz predmeti olan ədəbiyyata, onun tərəqqisinə təsir göstərir, inkişaf qanunauyğunluqlarını, yollarını, mərhələlərini müəyyənləşdirir, onun milli özünəməxsusluğunu dərinləşdirir” (45, s. 8).

Ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi genezisini qnun bədii-ta-

rixi inkişaf mərhələlərini izləmədən, təkamül qanunauyğunluqlarına bələd olmadan müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Müasir qlobal integrasiya və mədəni ünsiyyətin aktuallaşdığı bir dövrdə ədəbiyyatşünaslığın bütöv mənzərəsinin yaradılması da göstərilən vəzifələr çərçivəsindədir.

İki yüz ilə yaxın ömrə malik olan ədəbiyyatşünaslıq akademik elm sahəsi kimi Avropa məkanında həyata vəsiqə almışdır. Dünya qədər əbədi olan tarixi-bədii prosesin əzəmətli portretini gözümlə önündə canlandıran, ədəbiyyat aləminin daxili hiss və həyəcanları ilə bərabər, çoxçalarlı, özünəməxsus formada təcəssümü ilə tanışlığın müdrik bələdçisi olan ədəbiyyatşünaslıq bu gün də fəal axtarışlar, formalaşma, bitkin nəzəriyyə kimi təşəkkülətapma mərhələsindədir. “Cəhdlər və səhvlər” yolu ilə formalaşan və hazırda mövcud olan ədəbi mövqelər, hələlik, bu gün qüsursuz, kamil və ya yarımqıç, düzgün və ya qeyri-düzgün qiymətini ala bilməmişdir. Bu prosesdə ədəbiyyatşünaslıq öz predmetinin son və mütləq şərhinə nail olmaq vəzifəsini hələ yerinə yetirməmişdir.

XIX əsrin ədəbi və mədəni həyatının tamamlanmış portretinin yüz il müddətində mövcud olmamasının səbəbləri barədə bunu demək olar: bir tərəfdən, əsrin anlaşılması zaman məsafəsinin sürətinə mütənasib olaraq mürəkkəbləşir, biz özümüzü XIX əsrdə qərib kimi hiss edirik, digər tərəfdən, XIX əsr təhlil edən hər bir tədqiqatçı müəyyən “subyektiv, məhdud” təfəkkür tərzilə bütövlüyün qavranılması üçün hər dəfə “yeni” maneə yaratmışdır. Belə olduqda istər-istəməz XIX əsr metodoloji, siyasi və estetik meyillər, reqlamentləşmiş bədii dil sferasından çıxarılmayaraq XVIII yüzilliyə qarışdırılmışdır. Həm də bu zaman XIX əsrə məxsus olan cizgilərin itirilməsi deyil, qeyri-adekvat təhlili və ifadəsi prosesi baş vermişdir. Ədəbi XIX əsrin son dərəcə prinsipial “qeyri-adi və qeyri-klassik” olduğunu nəzərə alaraq, XIX əsr ədəbiyyatşünaslığının yalnız lokal ədəbi təsvirinin, “milli tarix” və s. kimi kateqoriyalarla izahının həm tədqiqat, həm də metodoloji baxımdan kifayət et-

mədiyi tədqiqatçılar tərəfindən xüsusilə vurğulanmışdır. Əsrin “qeyri-normativ poetikalar çoxluğuna” müxtəlif cür yanaşmanın zəruriliyi tövsiyə olunmuşdur (104, s.92).

Humanitar bilik sahəsində qazandığımız uğurlara dayaqlanaraq XIX əsri bütöv mədəni-tarixi dövr kimi görə bilirik və görməliyik. Ədəbi dövrün məzmunu zaman və məkanda bir dəfə mövcud olmaqla, yaşanmaqla dəyişməz qalmır. Keçmiş dərk edərək gələcəyi görmək istəyən yeni-yeni nəsillərin səyləri ilə bu məzmun yeniləşir, dəyişir və yeni əhəmiyyət kəsb edir.

Biz ömrünü başa vurmuş ədəbi mərhələyə, özgə mədəniyyətə yeni suallarla müraciət edirik və onda bu mədəni epoxa bizə tamamilə yeni, naməlum dərinliklərini nümayiş etdirməklə cavab verir.

“Filologiyanın tədqiq etdiyi hansısa konkret sahələrə aid olan materiallar tükənə, əbədi olmaya bilər. Lakin əbədi olan, heç vaxt tükənməyən filoloji tədqiqat sahəsi vardır - bu, istənilən dövrə indiki dövrün baxış bucağından baxmağı, təhlil etməyi öz məqsədi hesab edən tədqiqatlara aiddir. Həqiqətdə isə “keçmiş yalnız “indidən” baxanda daha aydın anlamaq olar”. Bu fikir antik ədəbiyyatın və antik dillərin bilicisi kimi 24 yaşında “filologiya professoru” adını almış *F.Nitsşeyə* məxsusdur.

XIX əsrin ədəbiyyat haqqında elminə aid verilən sualları yeniləşdirməyə ehtiyac duyulur. Bu gün həmin dövrün problematik olaraq qalan məsələləri hansılardır? Yaranan hər yeni istiqamət nəhəng ədəbi prosesin bir və ya bir neçə aspektinimi, yaxud onu bütövlükdəmi əhatə edirdi? Ədəbi prosesin aydın sezilən müxtəlifliyi hansı başlanğıcla - subyektiv, yoxsa obyektiv səbəblərlə bağlıdır? Artıq kəşf edilmiş, dərk edilmiş olanla qeyri-müəyyən və dərk edilməyən arasındakı sərhəd bu gün bizim üçün haradan keçir? Ədəbiyyatşünaslığın formalaşdığı ilk dövrdən etibarən onun fəlsəfi-estetik istiqamətlərinin müxtəlifliyini zəruri edən hansı fenomenlər (112,s.269). Ədəbi metod və istiqamətlərin yaranma və yayılma ənənəsi həmişəmi

(Avropa mərkəzçilikdə iddia edildiyi kimi) “Qərbdən Şərqə” doğru yönəlmişdir?

Yoxsa dünya ədəbi-nəzəri, fəlsəfi-estetik irsinin vahid bir fenomen kimi formalaşması prosesində ilk əvvəl (və ya əsasən) əks istiqamətli “Şərqdən-Qərbə” meyli də həmişə mövcud olmuş bu mərhələlərin bir-birini əvəzləməsi kimi qanunauyğun dinamikada özünü büruzə vermişdir? Çünki “hər bir millətin inkişaf tarixində onun nailiyyətlərinin dünya sivilizasiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi çiçəklənmə dövrü olur” (22, s.15).

Fikrimizcə, mövzunun aktuallığı, bir tərəfdən, məhz belə sualların mövcudluğu və onlara cavab verməyin zəruriliyi ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, məlum fikrə görə, əgər bütün əvvəlki əsrlər keçmişə boylanırdısa, XIX əsr ilk dəfə gələcəyə boylanmış, onun özülünü qoymuşdur. Söhbət, əlbəttə, konkret olaraq ədəbiyyatşünaslıq elmindən gedir. Əvvəlki əsrlər biri o birini inkar edir, bir-birinə qarşı qoyulurdusa, XIX əsr həll etməyə çalışdığı problemlərin çoxunu XX əsrə vəsiyyət etmişdir.

A.B.Stendal məşhur “Rasin və Şekspir” əsərinin epigrafinə yazırdı: “Anlamaq üçün tədqiq edirik. Bütün XIX əsr buna həsr edilmişdir”.

Yaşadığımız dövrün ədəbiyyatşünaslıq elmi bu gün üz-üzə durduğu problemləri həll etmək üçün bu problemlərin qoyulduğu, təşəkkül tapdığı mədəni-tarixi şəraitə hərtərəfli bələd olmalı, onun xüsusiyyətlərini aydın fərqləndirə bilməlidir. Mövzunun aktuallığını bu müddəə ilə də bilavasitə əlaqələndirmək olar.

Yəni bu gün bizim üçün sirr deyil ki, ədəbiyyat haqqında elmin müxtəlif sahələrində aparılan tədqiqatlar, sovet dönmində bu tədqiqatların müəlliflərinin elmi vicdanının və böyük zəhmətinin nəticəsi olduğu halda, zamanın hökmü ilə ideoloji, siyasi yönlü imperiya diktəsini hiss etmiş, “qırmızı senzura”nın təsirinə məruz qalmışdır. Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonra bərqərar olunmuş sabit milli elmi-tədqiqat məkanında bir çox problemlərin təhlili üçün yaranan obyektiv elmi

münasibət və imkanlar fərqli araşdırmaların ortaya çıxmasını şərtləndirir.

Bu baxımdan, totalitar cəmiyyətin çökməsi və radikal dəyişikliklər nəticəsində əldə etdiyimiz müstəqil elmi kontekstdə bütün sahələrin ictimai elmimiz tərəfindən siyasi və ideoloji diktələrdən azad, obyektiv təhlili günün aktual vəzifəsinə çevrilir.

“Ötən əsrin elmilikdən çox ideoloji məzmunlu tufanları öz yerini indi yenidən metodoloji polemikaya verir. İndiki plüralizm estetik nəzəriyyədə də yeni metodoloji problemlər üzə çıxarır” (30, s. 92).

Müstəqil dövlət quruculuğu missiyasını yerinə yetirən Azərbaycan, əvvəllər olduğu kimi, dünyanın istənilən ölkəsi ilə kiminsə lazım bildiyi və ya təklif etdiyi mövqedən deyil, dövlətçiliyin maraq və mənafeyinin tələb etdiyi, obyektiv, real elmi müddəalara əsaslanan müstəqil mövqedən çıxış etməlidir. Dünyanın, demək olar, bütün dövlətləri ilə istənilən sahələrdə birbaşa əlaqələrin qurulması prosesi genişlənməkdədir. Belə bir dövrdə mədəni sistemin çox mühüm tərkib hissəsi kimi ədəbiyyat haqqında elmimizin də başqa ölkələrdə gedən mədəni proseslərin tarixi-ədəbi mənşəyi, inkişaf və ənənəsindəki varisliyi, bugünkü vəziyyəti və ən mühümü həmin prosesin bütün dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixinə təsiri haqqında birbaşa rəy və təsəvvürü, ədəbi qiyməti, mövqeyi mövcud olmalıdır. Qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr hərtərəfli elmi məlumat və faktlara əsaslanan münasibətlərə dayaqqlanarsa, daha uğurlu qurula bilər.

Bizi əhatə edən reallıqda baş verən köklü dəyişikliklər, global transformasiyalar şəraitində ən müxtəlif sahələrdə, o cümlədən də ədəbi, mədəni, mənəvi dəyərlərin mübadiləsi, ünsiyyəti, dialoqu və inteqrasiyası ən vacib məsələ kimi bəşəriyyətin qarşısında durur. Xalqlar bir-birini daha yaxından “tanımaq” istəyir. Qarşılıqlı ünsiyyət və tanıma prosesində ən başlıca rol oynayan, XXI əsrin sintez kimi təsəvvür edilən sivilizasiya

zasiyasının təşəkkül tapmasında xidmət edən əsas sahələrdən biri ədəbiyyat haqqında elmdir. Ədəbiyyatşünaslığın tarixi bo-yu mövcud olan, bir-birini əvəzləyən yaradıcılıq metodları, tənqidi yanaşma üsulları, ədəbi nəzəriyyəyə dair konsepsiya və baxışlarla ciddi tanışlıq göstərir ki, dünyadakı xalqlar və ədəbiyyatlar arasında, ədəbiyyatın həyata, cəmiyyətə münasibəti metodlarında nə qədər mövqe yaxınlığı, baxışlarda ümumilik mövcuddur. Məlum olur ki, xalqlar öz ədəbi idealları, xeyirxahlıq və ülvilik, nəciblik məramları, ideyaları baxımından necə də bənzərdirlər. Bu da öz növbəsində dünya ədəbi-bədii prosesinin müxtəliflikdə vəhdət təşkil etməsinin nəzəri-metodoloji ümumiləşdirilməsi, onun bütöv mənzərəsinin göz önündə canlandırılması baxımından vacib məsələlərdəndir.

Yaşadığımız dövrdə dünya elmi ictimaiyyətinin diqqətlə araşdırmağa çalışdığı qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq Qərb və Avropanın ictimai, siyasi, mədəni, ədəbi təcrübəsinin çoxəsrlik tarixi kontekstdə öyrənilməsinə maraq müşahidə edilir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bütün bunlar təsadüfi deyil və ciddi elmi təhlil predmeti sayılmalıdır. Dünya miqyasını əhatə edən bu proseslər birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Əksər hallarda qloballaşma prosesinin ədəbi-mədəni istiqamət baxımından “Qərb tipli” mədəniyyətin, ədəbiyyatın və mənəvi oriyentasiyaların, “qərbli mentaliteti”nin ixracı və buna xidmət edən birtərəfli “kütləvi mədəniyyət” axını siyasətinin yeridilməsinin, “mədəni hegemoniya” məqsədinin gerçəkləşdirilməsi kimi şərh edən tədqiqatçıların narahatçılığı da başa düşüləndir.

Qloballaşma mədəniyyətlərinin və ədəbiyyatlarının qlobal inteqrasiya, ünsiyyət və dialoqu baxımından bir-birinə yaxınlaşması, “sıxlaşması” baş verir. İstər Qərbdə, istərsə də Şərqdə ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi nəzəriyyə ilə məşğul olan elmin həll edəcəyi əsas vəzifələr son nəticədə vahid bir köklü problemə - ədəbiyyatla həyatın qarşılıqlı əlaqəsi, ədəbi-nəzəri prosesin cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin həllinə münasibə-

tinə dayaqlanır. Bu problem ədəbi-bədii prosesin tarixinin obyektiv, mükəmməl sintezdə elmi mənzərəsini təqdim etmək istəyən tədqiqatların mərkəzində duran məsələlərdəndir.

Əksər hallarda ədəbi nəzəriyyəçi və tənqidçilər müasirliyin mürəkkəb problemlərinə münasibət bildirməyi haqlı olaraq öənə çəkirlər. Lakin unutmamaq olmaz ki, ədəbiyyatşünaslığın tarixi təkamülü dünya ədəbi-nəzəri prosesinin qarşılıqlı bəhrələnmə prosesində formalaşır və onun ortaq mədəni-mənəvi sərvət kimi təhlili problemləri bəzən kölgədə qalır və bundan bəhs etmək ikinci dərəcəli məsələ hesab edilir. Elmi tədqiqata verilən ən mühüm prinsiplərdən olan tarixiliyə belə münasibət günümüzün reallığına uyğun gəlmir.

Biz Qərbdə, Avropada ədəbiyyatşünaslığın genezisində bəhs edirik. Kontekstdən çıxmayaraq, Qərb estetik-fəlsəfi fikrinin formalaşmasında Şərqi fəlsəfi-ədəbi ənənə, tarix və təcrübəsinin təsiri, rolu və əhəmiyyətinə geniş toxunmamışıq. Lakin bu təsir dünya ictimai-ədəbi elmində qəbul edilmiş faktlardandır.

Ədəbiyyatşünaslığın inkişaf tarixi göstərir ki, hər bir xalqın, ölkənin mədəniyyəti dünyanın bədii fikir xəzinəsini özünəməxsus şəkildə zənginləşdirir. Buna görə də ədəbiyyatşünaslıq elminin uğur və nailiyyətlərinin yalnız bir xalqın, bölgənin ayrı-ayrılıqda götürülmüş mədəniyyətinə şamil etmək elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab edilə bilməz.

Dünya ədəbi-nəzəri fikrinin bitkin fenomen kimi yetişməsi və inkişaf qanunauyğunluqlarını, ümumi və fərqli cəhətlərini onu formalaşdıran hər bir xalqın ədəbi-mədəni xidmət və töhfələrini dəyərləndirmək kontekstində də araşdırmaq olar. Konkret, lokal, milli özünəməxsusluqlar nəzərə alınmasa, dünya ədəbi-bədii prosesinin ümumi tipoloji cizgiləri solğunlaşar, sezilməz olar. Digər tərəfdən də, heç bir bədii mədəniyyət, ədəbi nəzəriyyə öz-özlüyündə qapalı, öz qımında inkişaf edə bilməz. Tədqiqat işində Avropa ədəbiyyatşünaslıq ənənələri və Azərbaycanda müasir ədəbi-nəzəri fikrin təşəkkülü ilə onun

qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin əhəmiyyətinə həsr olunan hissədə bu məsələlərə diqqəti yönəltməyə çalışmışıq.

Dünya ədəbi prosesinin ən ümumi cəhətlərinin tipoloji məzmun dərinliklərinin araşdırılması prosesində onların (Şərq və ya Qərb) bədii fikir tarixinin təcrid edilməsi, bir-birinə qarşı qoyulması, bütöv dövrlərin, yaxud da xalqların bədii fikir nümayəndələrinin inkar, yaxud da “çıxdaş” edilməsi avrosentrizm kimi gələcəyi olmayan istiqamət-yanaşma üçün xarakterik olmuşdur. Şərqi keçmişdə öz mədəniyyətinin “qızıl əsri”ni yaşaması, gələcək və indi üçün nə isə mütərəqqi və əhəmiyyətli bir ideya verməyə qabil olmaması, statik-donuq vəziyyətdə olub, dinamika və dəyişməyə qadir olmaması və s. kimi avrosentrist müddəalar XXI əsrin əvvəllərində ən azı qeyri-ciddi səslənir. Şərqi bədii-ədəbi fikir tarixinə belə yanlış və birtərəfli, məhdud münasibətin tarixən şərtləndirilmiş siyasi, ideoloji, iqtisadi və s. motivləri mövcud olmuşdur.

“Şərqi elm və mədəniyyətinin Avropaya təsiri orta çağda xüsusilə aydın və şəksiz gözə çarpır.

Orta əsrlərin Şərqi mədəniyyəti, fəlsəfi fikri zirvədə olan bütün dünya, o cümlədən Avropa mədəniyyətinə çox böyük təsir göstərmiş, dünya fəlsəfi-mədəni-bədii prosesinin varisliyini təmin etməklə yanaşı, həm də bu prosesin güclü tərəqqisinə təkan vermişdir” (158).

XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının ixtiyarında müasir elmi metodologiyanın imkanları yox idi desək, yanlışdır. Bədii sistemin müxtəlif ünsürlərinin qarşılıqlı dinamik təsiri və uzlaşması, bədii bənzərsizliyin istedad, həyat təcrübəsi, dünya duyumu və s. kimi amillərinin dinamik qarşılıqlı bəhrələnməsi barədə təsəvvürlər mükəmməl deyildi.

Bəlkə də, elə buna görədir ki, “XIX əsrin ədəbi-tarixi prosesi barədə mövcud olan konsepsiya, tədqiqatçı təfəkkürünü oyatmaq və hərəkətə gətirmək qabiliyyətini itirmişdir və ya kifayət deyildir” (61, s.335).

Avropa bədii sisteminin tipoloji təhlili ədəbi prosesin həm

üfqi, həm də şaquli istiqamətlərini diqqət mərkəzində saxlamağa imkan yaradır və ədəbiyyatların tərəqqisini mümkün edən keyfiyyət dəyişikliklərini sintezdə anlamağı şərtləndirir.

Dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarına və tarixən şərtləndirilmiş bədii sistemlərinin oxşarlığı barədə elmi əsaslara dayaqlanaraq müxtəlif coğrafi məkanlarda təşəkkül tapan bədii istiqamətlərin bir-birindən təcrid edilmədiyini üçün həm öz aralarında, həm də ümumi ədəbi-tarixi proseslə sonsuz rəngarəng tellərlə bağlılığı vurğulanır.

Avropa ədəbiyyatşünaslığının genezisini sərt coğrafi çərçivədə deyil, bədii sistemlərin qarşılıqlı dialektikası və təkamül dinamikası çərçivəsində müşahidə etməklə düzgün elmi nəticə almağın mümkünlüyü qeyd olunur.

Ədəbi prosesin qapalı deyil, açıq bədii sistemlər şəklində mövcudluğu həm müxtəlif “qonşu” ədəbiyyatların bir-birini tanıması, onların ədəbi əlaqələrinin rəngarəngliyi, ədəbi “informasiyanın” qarşılıqlı, azad mübadiləsi, həm də ədəbiyyatların inkişaf xüsusiyyətlərinin tipoloji oxşarlığı şəklində olması ilə təsdiqlənir.

XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığı ədəbi-tənqidi və nəzəri aspektdə ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığına dair tədqiqatlar səviyyəsində, müxtəlif fənlər çərçivəsində, analitik mövqedən araşdırılan problemlər şəklində öyrənilməyə cəhd edilmişdi.

Dünya və Avropa ədəbiyyatşünaslığının fəlsəfi-estetik istiqamətləri, təşəkkül tapdığı dövrdən etibarən mövcud olmuş nəzəriyyə və metodologiyaların sintezi, bu istiqamətlərin təkamül dinamikası kontekstində təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatlara rast gəlinmir desək, yanılmırıq.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dünya bədii prosesinin müxtəlif tarixi dövr və inkişaf mərhələlərinə, ayrı-ayrı sənətkar və şəxsiyyətlərin ədəbi irsinə həsr olunmuş zəngin tədqiqat əsərlərində, monoqrafik nəşrlərdə mövzu kontekstindəki məsələlərə ümumi münasibət bildirilmişdir. Ədəbiyyatımızın tarixində müxtəlif nəsillərin nümayəndələri olan M.F.Axun-

dovdan başlayaraq XIX-XX yüzilliklərin qovuşuğunda F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, S.Hüseyn, M.Quliyev, B.Çobanzadə, müasir dövrdə M.Arif, M.Rəfil, F.Qasımzadə, M.Quluzadə, H.Araslı, Mir Cəlal, Ə.Ağayev, K.Talibzadə, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, Elçin, Ş.Salmanov və başqaları problemləri müxtəlif aspektlərdən, təhlil prizmasından, ədəbi-nəzəri meyarların süzgəcindən keçirən dəyərli tədqiqatlar ortaya qoymuşlar.*

XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarının qarşılıqlı əlaqəsi problemlərini sistemli və sintez

* Bax: Ağayev Ə. Sənətkarlıq məsələləri. Bakı, 1962; Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, 1964; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, Bakı, 1967; Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə. Bakı, 1961; Babayev N. Ədəbi mübahisələr (Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü). Bakı, 1986; Bualo. Poeziya sənəti (Tərcümə, müqəddimə və şərhlər Ə.Ağayevindir). Bakı, 1969; Cəfərov N. Fizulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991; Cəfərov N. Genezisdən tipologiyaya. Bakı, 1999; Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı, 1981; Elçin. Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünasları). Bakı, 1984; Əlişanoğlu T. Əsrdən doğan nəsr. Bakı, 1999; Əliyev R. Ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz. Bakı, 1997; Ədəbi proses /Məqalələr məcmuəsi, 1976-1984-cü illərə qədərki buraxılışlar/. Bakı, 1974-1984; Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən Ə.Mirəhmədov). Bakı, 1978; Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973; Xəlilov S. Şərq-Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı, 2005; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, c.I, Bakı, 1978; Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı, 1985; Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət (Azərbaycan realizminin mərhələləri). Bakı, 1980; Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996; Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər (İki min ili tamamlayan iki yüz il). Bakı, 2002; Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı 1967; Məmməd Cəfər. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, 1964; Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973; Nəbiyev B. Ölümsüzlüyün sirri. Bakı, 1994; Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı, 1987; Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1927; Salmanov Ş. Poeziya və tənqid. Bakı, 1987; Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şərində ənənə və novatorluq problemi. Bakı, 1980; Salmanov Ş. Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meylləri. Bakı, 1997; Talibzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi: 1800-1920-ci illər. Bakı, 1984; Talibzadə K. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, c.I, Bakı, 1991 və s.

şəklində tədqiq etməyə, demək olar, ilk cəhd edən alimlərdən biri kimi filologiya elmlər doktoru *Aida İmanquliyevanın* əsərlərini xüsusilə vurğulamaq istərdik (Bax: 22).

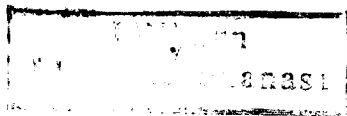
A.İmanquliyeva elmi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini həsr etdiyi ingilis romantikləri və Amerika transendentalistlərinin, həmçinin rus ədəbiyyatı tənqidi realizm ənənələrinin yeni dövr ərəb ədəbiyyatında qarşılıqlı təsir və resepsiyasını tədqiq edərək, ümumiyyətlə, bu mövzu əhatəsində dünyada mövcud olan bir çox fəlsəfi-ədəbi, ictimai-siyasi fikir sistemlərini, ideya axtarışlarını, onların mənsə və mahiyyətini, tətbiq səviyyələrini araşdırmış, ümumiləşdirmələr aparmış, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığı üçün sistemli yanaşmanın mükəmməl tətbiq olunduğu sanballı bir əsər yaratmışdır.

Şərqşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin qovuşduğunda yerləşən problemlərə aydınlıq gətirən bu əsər dünya ədəbi prosesi gedişində müxtəlif ədəbi cərəyanların və metodların təşəkkülünü, inkişaf dinamikasını, bir-birini əvəzləməsini, həm paralel, həm də nəticə olaraq ədəbi janr, istiqamət və metodların yeniləşməsi və təkamülünün əhatəli mənzərəsini təqdim etmişdir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda insan, həyat və ədəbiyyat probleminin bədii fikir tarixində estetik təcəssümü və dərki aspektində mövcud olan çoxçalarlı üsul, metod və xüsusiyyətlərin təhlilinə həsr olunmuş əsərlər içərisində filologiya elmləri doktoru *Nərgiz Paşayevanın* tədqiqatları da diqqəti cəlb edir (41).

Ədəbiyyatda, əsasən, ədəbi istiqamətlər dedikdə “klassisizm”, “romantizm”, “realizm”, “naturalizm”, “simvolizm” kimi cərəyanlar daha geniş tədqiq edilmişdir.

XIX əsr ədəbi fikrinin dühaları sayıla biləcək şəxsiyyətlərin ədəbiyyat haqqında elmə dair fikir və tədqiqatlarını da diqqətə çəkmək, bu qəbildən olan materiallarla da hərtərəfli tanış olmaq vacibdir.

Araşdırılan mövzuda XIX əsr ədəbiyyatşünaslıq elmi haqqında çox dəyərli məlumat verə bilən, lakin tərcümə probleminə görə geniş elmi ictimaiyyətə təqdim edilə bilməyən mütəfəkkir şəxsiyyətlərin əsərləri ilə orijinaldan istifadə etməklə əldə edilən müddəalar da tədqiqata cəlb edilmişdir.

XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının fəlsəfi-estetik istiqamətlərini səciyyələndirmək və qiymətləndirmək üçün monoqrafiyada bu məqsədlər qarşıya qoyulur:

- *XIX əsrin əvvəlində Avropa ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyə və metodologiyanın təkamül dinamikasını izləmək;*

- *Avropa ədəbiyyatşünaslığının ədəbi-mədəni genezisi prosesini göz önündə canlandırmaq;*

- *Avropa ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrdə peşəkar ədəbi-bədii tənqidin ilk metodoloji istiqamətlərini ayırd etmək;*

- *Müqayisəli-tarixi, müqayisəli-mifoloji və subyektiv-idealist metodların təşəbbüskarları, davamçıları və əsas məramı barədə geniş məlumat vermək;*

- *Bədii-bioqrafik metod və mədəni-tarixi istiqamətin fəlsəfi-estetik xarakteristikasını təhlil etmək;*

- *XIX əsrin ikinci yarısında Avropada ədəbi-tənqidi fikir və fəlsəfi-estetik prinsiplərə münasibəti aydınlaşdırmaq;*

- *Estopsixoloji tənqidi metodu, skeptisizm və impressionizmi ədəbi-tənqidi metod kontekstində təhlil etmək;*

- *Ədəbiyyatşünaslıqda fəlsəfi-estetik problemin həlli barədə mənəvi-tarixi metodoloji istiqamətin mövqeyinə aydınlıq gətirmək;*

- *Subyektiv pozitivizm və estetizm timsalında fəlsəfi-estetik dəyərlərə münasibətdə mövcud olan ziddiyyətlərin mahiyyətinə diqqət yetirmək;*

- *Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin təşəkkülü və inkişafı üçün Avropanın bədii-nəzəri və ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah etmək;*